

Grażyna Barabasz*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Świat jest w nas... Obrazy siebie i wewnętrznego świata w refleksjach początkujących nauczycielek

KEYWORDS

teacher, preschool and early school education female teacher, self-awareness, vision of the future

ABSTRACT

Grażyna Barabasz, „Świat jest w nas...” *Obrazy siebie i wewnętrznego świata w refleksjach początkujących nauczycielek* [The world is within us. Images of oneself and the inner world in the reflections of beginning teachers]. Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 2(24) 2023, Poznań 2023, pp. 129–146, Adam Mickiewicz University Press. ISSN (Online) 2719-2717, ISSN (Print) 2300-0422. <https://doi.org/10.14746/kse.2023.24.2.8>

The inspiration to create this text, and previously to conduct research among novice teachers (students of preschool and early school pedagogy) about their self-image and personal, inner world, are the words of my supervisor and educator, Professor Stanisław Dylak. The professor began his lectures on pedeutology for pedagogy students with the statement: “The world is within us.” For many, these words became an impulse to reflect on themselves, and for those more committed, also to reflect on their own identity as a teacher. They became a pretext for conversations with oneself, an answer to the question Who am I? What am I like? What kind of teacher do I want to be? These questions become even more important when we realize, referring to our own biographical experiences, that “The Teacher comes close to eternity. He can never tell where his influence ends” (Henry Brooks Adams). This text is an attempt to get to know the inner world of female pedagogy students who are planning to start working as teachers in the coming months or have just started it.

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0651-2547>.

The author designed and conducted qualitative research on a group of 12 beginning teachers – students of pre-school and early school pedagogy, and in the presented text she presented the images of themselves and “their” world outlined by them. An interpretive approach was used to analyze the obtained data, which allowed for the presentation of a collective picture of the internal world of teachers at the beginning.

Wprowadzenie

Współczesny świat radykalnie różni się od wcześniejszych jego postaci. „Ludzkość staje w obliczu niespotykanych dotąd rewolucji, wszystkie narracje upadają” (Harari, 2018, s. 335). Jedyną stałą w naszym życiu wydaje się być *zmiana*. Ona staje się regułą naszej egzystencji, co wymaga od jednostki uczenia się nowych rzeczy i jednocześnie zachowania równowagi psychicznej w nowych sytuacjach. Kluczowe w tym procesie staje się poznanie siebie i swojego potencjału. To poznanie staje się szczególnie ważne dla nauczycieli. W obliczu dynamicznych zmian społecznych redefinicji podlega społeczna rola nauczyciela (Szempruch, 2011, s. 7). Wymaga się od nich wskazywania kierunków przemian świata i wyjaśniania zachodzących w ich kontekście zjawisk (Mazurkiewicz, 2014; Szempruch, 2011), oczekuje się szczególnie, że sami opanują reguły zmian i nauczą posługiwać się nimi swoich uczniów.

Nauczyciel przestaje być kierownikiem, coraz trudniej mu być też tłumaczem (Kwiatkowska, 2008), gdyż tempo i kierunek zmian są nie do przewidzenia. Ale im większą ma on świadomość siebie, świadomość społeczną (Raport Banku Światowego, 2018¹), tym większą ma zdolność dostosowania się do nowej roli. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że szeroko rozumiana zmiana staje się jedyną stałą w niepewnym świecie. Świadomość buduje świat w nas...

Nie jest więc zaskoczeniem, że poznaniem nauczycieli zainteresowani są nie tylko oni sami, ale też inne osoby zaangażowane w edukację. Zagadnieniem oso-

¹ Na znaczenie poznania siebie i świata (bycia świadomym) zwracają też uwagę autorzy Raportu Banku Światowego, proponując Wielowymiarową Koncepcję Umiejętności (dla edukacji). Pierwszym założeniem tej koncepcji są umiejętności społeczno-emocjonalne: (a) świadomość siebie, (b) umiejętność zarządzania sobą, (c) świadomość społeczna, (d) umiejętności interpersonalne.

bowości nauczyciela, jego osobistych dyspozycji, motywacji do podjęcia zawodu badacze zajmują się od dawna (por. Dróżka, Jurewicz, 2015; Madalińska-Michalak, 2016; Gawlik, 2021; Konopnicka, 2014; Sosnowska-Bielicz, 2019, 20220). Chcemy wiedzieć, kim oni są, jacy są, co myślą, a nawet – o czym marzą. Szczególną ciekawość kierujemy w stronę nauczycieli/nauczycielek² edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej, gdyż to oni/one są pierwszymi tłumaczami dziecięcego świata (Kwiatkowska, 2008), stają się architektami ich myśli (Dylak, 2013). Etap edukacji wczesnoszkolnej, a konkretnie zadania, jakie są na tym etapie stawiane uczniowi, decydują o jego dalszych losach edukacyjnych (Murawska, 2014, s. 35).

Świat w nas...

Jan Władysław Dawid, pionier psychologii wychowawczej i pedagogiki eksperymentalnej, w swojej rozprawce *O duszy nauczycielstwa* (1912) określa cechy idealnego nauczyciela, jego „duszę”, która jest wyrazem „boskiego budzenia”. Za najważniejszą cechę uważa Dawid miłość dusz ludzkich, a obok niej wymienia potrzebę doskonałości, poczucie odpowiedzialności i obowiązku, wewnętrzną prawdziwość i moralną odwagę (Dawid, 1959, s. 34). W swej rozprawie wyraża on jednoznaczny pogląd, że w żadnym zawodzie człowiek nie ma tak wielkiego znaczenia, jak w profesji nauczycielskiej. Nauczyciel jest kierownikiem procesu wychowawczego. Istotny wpływ na ten proces ma to, w jaki sposób nauczyciel postrzega siebie i do jakiej wizji nauczyciela dąży (Dawid, 1959, s. 34).

Dawid w swej rozprawie wskazuje, jak istotny jest świat wewnętrzny nauczyciela, który nazywa życiem duchowym. Jako jego przejaw ukazuje potrzebę i zdolność sympatyzowania, wzajemnego przenikania się, przekazywania swoich stanów duchowych i uczestniczenia w cudzych, dążenie do zgodności, harmonii i jedności z duchowym życiem innych (Dawid, 1959, s. 35). Wewnętrzny świat nauczyciela oddziałuje na zewnętrzny świat i ma bezpośredni wpływ na jakość relacji z uczniami. Z kolei Stefan Szuman porównuje pedagoga do artysty, do autonomicznej jednostki, która wychowuje, uczy zawsze swoim stylem i swoją manierą, swoją osobowością (Szuman, 1959, s. 90).

Praca nauczycielska wymaga zaangażowania całej osoby pedagoga. Podczas procesu edukacji pedagog uzewnętrznia swój wewnętrzny świat, jednocześnie pokazuje swoją indywidualność, którą Jan Szczepański definiuje jako pewien mechanizm ży-

² Według danych MEN (stan na 30 września 2023 roku) w polskim systemie oświaty 84,2% pracowników to kobiety. W przedszkolach nauczycielki stanowią 98,21% zatrudnionych (*Według danych MEN...*, 2024).

ciowy występujący u każdej osoby. Efektem działania tego mechanizmu jest właśnie wytwarzanie świata wewnętrznego. Świat wewnętrzny daje jednostce rodzaj wewnętrznej autonomii, jest źródłem jej wewnętrznej siły (Kwiatkowska, 2008, s. 165). Na znaczenie osobistych przeżyć nauczyciela dla jego pracy wskazuje także Stanisław Dylak: „Nauczyciele nieustannie reprodukują wiedzę potoczną o własnym działaniu pedagogicznym, którą budują na bazie osobistych, jednostkowych doświadczeń” (Dylak, 2013, s. 155). Zwraca on też uwagę, za Lee Shulmanem, że najważniejsza dla pracy nauczyciela jest zdolność uczenia się – nie tyle nowych wiadomości, ile nowych perspektyw, z własnego doświadczenia, z doświadczenia innych, a to może być osiągnięte m.in. przez dialog (Dylak, 2013, s. 157).

Na istotę znaczenia świata wewnętrznego nauczyciela dla jego pracy zwraca również uwagę psycholog Mieczysław Kreutz. W rozprawie *Osobowość nauczyciela-wychowawcy* przedstawił on warunki skutecznej wychowawczo osobowości nauczyciela. Wśród nich wymienił miłość do ludzi, skłonność do społecznego oddziaływania oraz tzw. zdolności sugestywne. Wydaje się, że zdolności sugestywne są wyrazem „świata w nas”, gdyż odnoszą się do całościowego funkcjonowania jednostki, w tym jej wyglądu, sposobu mówienia, poruszania się. Kreutz jako zdolności sugestywne wymienia: pewność siebie, wiarę w siebie, bezkompromisowość, prostolinijność działań (Kreutz, 1959).

Metodologia badań

Celem prezentowanych badań i rozważań było poznanie i opisanie, jaki obraz siebie i świata wewnętrznego mają studentki pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej. Problemem badawczym niniejszego artykułu uczyniłam pytanie: jaki obraz siebie i świata wewnętrznego studentek pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej wyłania się z ich wypowiedzi? W badaniach przyjąłam podejście jakościowe, gdyż wówczas możliwe jest poznanie rzeczywistości z perspektywy badanego (Babbie, 2004; Pilch i Bauman, 2001; Urbaniak-Zajac, 2023). Analizy i interpretacje uzyskanych danych opracowałam zgodnie z założeniami paradygmatu interpretatywnego (Denzin i Lincoln, 2000, s. 3), w którym istotne jest społeczne nadawanie znaczeń, a przedmiotem zainteresowania są jednostki jako indywidualni aktorzy społeczni. Na potrzeby badań przeprowadziłam rozmowy – wykorzystałam w tym celu otwarte wywiady narracyjne z częściowo uporządkowaną strukturą.

W pierwszym etapie zebrane dane zostały uporządkowane, a następnie dokonano ich selekcji pod kątem sformułowanego problemu badawczego (Maison,

2010, s. 246). W kolejnym etapie dokonano analizy danych w dwóch podejściach. Najpierw zastosowano *podejście kondensacyjne* – aby skrócić sens rozwiniętych znaczeń zawartych w wywiadach do postaci krótszych sformułowań, a następnie *podejście interpretacyjne* – aby wypracować relacje i struktury sensu niewidoczne bezpośrednio w tekście (Kvale, 2004, s. 194). Zastosowana w badaniach procedura badawcza (analiza treści wypowiedzi poszczególnych osób w podejściu interpretacyjnym) i możliwość zestawienia treści z różnych przypadków ze sobą (Gibbs, 2011, s. 143; Yin, 2015, s. 216) pozwoliło na uchwycenie części wspólnych wypowiedzi – podobieństw, a także treści różniących je.

Wywiady przeprowadzono z 12 studentkami pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej w okresie od marca do listopada 2023 roku. Wśród respondentek były osoby studiujące w trybie stacjonarnym (7 osób) i niestacjonarnym (5 osób). W momencie przeprowadzania wywiadów studentki były na IV lub V roku studiów; na siebie i otaczającą rzeczywistość patrzyły z perspektywy osób, które w krótkim czasie podejmą pracę na pełen etat jako nauczyciele. Wszystkie miały za sobą pierwsze doświadczenia w pracy nauczycielskiej. Respondentki były w wieku od 23 do 26 lat. Jako reprezentantki pokolenia Y są one przyzwyczajone do dynamicznych zmian, są na nie otwarte i łatwo się do nich adaptują. Oczekują doceniania i są przekonane, że trzeba się uczyć do końca życia. Są nieodporne na niepowodzenia, mają dużą potrzebę akceptacji, są skoncentrowane na sobie (Zajadacz, 2014, s. 60).

Analiza wyników badań własnych

Prezentowane w tym miejscu wyniki badań własnych odnoszą się do postrzegania siebie i świata przez studentki edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej, które – jak wcześniej wspomniano – mają za sobą pierwsze doświadczenia w pracy nauczycielskiej, a w czasie, gdy brały udział w wywiadach, przygotowywały się do podjęcia pracy w szkole lub przedszkolu jako nauczyciel-wychowawca. Intencją tych rozmów było poznanie ich jako *osób*, ich myśli, ale też zwrócenie uwagi na ich podmiotowość i niekwestionowaną wartość. Jedna z respondentek w trakcie rozmowy zauważyła: „zawsze uczymy się, rozmawiamy o podmiotowości ucznia, o jego zindywidualizowanych potrzebach, rzadko kiedy mówimy o nas i naszych potrzebach” (S3³). Dla każdej z nich rozmowa ta była ważna, była momentem refleksji nad sobą, swoim potencjałem, marzeniami, czasem budowania siebie.

³ Przyjęto kod, zgodnie z którym S z numerem oznacza konkretną respondentkę.

Wypowiedzi respondentek pozwoliły na naszkicowanie obrazu, z którego możemy je poznać. Rozmowy oscyływały wokół trzech kluczowych pytań: *Kim jestem? Jaka jestem? Co myślę o sobie w kontekście profesji nauczycielskiej?* Spotkania miały swobodny charakter, rozmówczynie były w nich narratorkami swoich opowieści, artystkami, które pokazywały nam świat w sobie, niejednokrotnie równocześnie go tworząc i układając, porządkując. Przedstawione w nich obrazy siebie są niepowtarzalne, ale mają też cechy wspólne.

Kim jestem?

Pierwszym tematem, wokół którego toczyły się rozmowy, było pytanie: *Kim jestem?* Jego intencją było zachęcenie do otwartych, spontanicznych poszukiwań siebie. Jak jedna z rozmówczyń zauważyła: „niecodziennie zadaję sobie takie pytanie, a w zasadzie bardzo rzadko, choć codziennie patrzę w lustro” (S3). Z obserwacji i rozmów z nimi wynika, że szczególnie teraz, w „przeddzień” ukończenia studiów mają one silną potrzebę rozmowy o sobie, swoim potencjale i możliwościach realizacji swojej drogi. Odpowiadając na to pytanie, większość z nich patrzyła na siebie przez pryzmat roli – córki, siostry, dziewczyny, nauczycielki. Wskazywały też, że są osobami poszukującymi siebie, uczącymi się, zaangażowanymi – świadomymi i aktywnie tworzącymi siebie.

Trudno siebie opisać inaczej jak poprzez role społeczne: żona, studentka, przyjaciółka, córka. Jestem kobietą, która czasami za mało myśli o sobie. Za mało o siebie dba, za mało siebie docenia. (S1)

Jestem kobietą, córką, siostrą, przyszłą nauczycielką, jestem sobą. (S3)

Jestem studentką V roku pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej, która cały czas pragnie poszerzać swoją wiedzę, córką i siostrą, dla której rodzina zawsze jest na pierwszym miejscu. (S5)

Nauczycielką w grupie przedszkolnej, która dopiero zaczyna swoją drogę zawodową i stara się być jak największym wsparciem dla swoich uczniów. (S6)

Młodą kobietą, która uczy się dorosłego życia i cały czas poszukuje prawdziwej siebie. (S8)

Jestem młodą, ambitną kobietą, która cały czas poszukuje pomysłu na siebie. Znaczący wpływ na moje życie miało środowisko, w którym się wychowałam. Wiem, że poradzę sobie w życiu w każdej sytuacji. (S9)

W dalszej części swoich wypowiedzi rozmówczynie, odpowiadając na pytanie *Kim jestem?*, odwoływały się niekiedy do swoich doświadczeń z dzieciństwa i środowiska, w którym wzrastały. Mówiły o swoich pasjach, sukcesach i porażkach oraz o tym, co jest dla nich w życiu ważne. W prawie każdej wypowiedzi przeja-

wiała się troska o innych, miłość do bliskich, poczucie sprawczości i kontroli nad zewnętrznym światem lub też jej brakiem. W ich wypowiedziach z jednej strony pojawiały się niepewność i lęk, a z drugiej – odwaga.

Jedna z rozmówczyń opowiedziała o swoich niespełnionych marzeniach i braku możliwości na choćby podjęcie próby ich realizacji. W jej wypowiedzi wyczuwało się tęsknotę za niespełnionymi marzeniami, a nawet żal. W jej opinii brak warunków do rozwijania pasji muzycznych obniżył jej pewność siebie, sprawił że „zapomniała o sobie”, co też w pewnym stopniu uświadomiła sobie podczas rozmowy:

Widzę siebie w lustrze... Kiedy byłam małym dzieckiem, zawsze chciałam zostać nauczycielką muzyki. Muzyka była, właściwie nadal jest, nieodłącznym elementem mojego życia [...]. Poszłam nawet do szkoły muzycznej I stopnia, ukończyłam ją z wyróżnieniem. Grałam na fortepianie, szło mi to całkiem nieźle, jednak najbardziej lubiłam śpiewać. Chciałam zostać gwiazdą. Uczęszczałam na różne dodatkowe zajęcia związane z muzyką, tańcem. Czułam się jak ryba w wodzie. Jednak kiedy nie miałam możliwości pójścia na II stopień szkoły muzycznej, coś we mnie umarło. Może nie dałabym rady go ukończyć, tego nie wiem. Ale tak, jak kiedyś czytałam, lepiej jest spróbować i żałować, niż nie spróbować wcale i żałować, że się nie spróbowało. Mimo moich chęci nie było takich możliwości, niestety to już nie zależało ode mnie. Musiałam z tym jakoś żyć. Wiele jest we mnie do przepracowania, ale głównym moim celem zawsze była muzyka, studia związane z muzyką. Teraz stwierdzam śmiało, że w tym wszystkim zapomniałam o sobie, zatraciłam w pewnym sensie siebie, swoją pewność, a może tak naprawdę nigdy jej nie miałam? (S8)

Inna studentka zwróciła uwagę na lęk, którego doświadcza, gdy myśli o dorosłym życiu, co wynika z niepewności współczesnych czasów naznaczonych zmianą, a także z oczekiwań społecznych wobec nauczycieli. Rozmówczyni przyznała, że czasami obawia się, czy sobie poradzi w życiu; również z możliwościami, jakie ono niesie. Ostatecznie stwierdziła jednak, że jest przekonana, że da sobie radę:

Za chwilę kończę 25 lat, ale nie czuję się aż tak dorosłą osobą. Ludzie w moim wieku mają już swoje rodziny, męża, dzieci. Ja w sumie za chwilę kończę studia i podobno świat stoi dla mnie otworem. Prawda jest taka, że bardzo boję się momentu, gdy ten etap nastąpi. Czasami jestem bardzo zagubioną osobą, która boi się przyszłości, ale wiem, że dam sobie radę (mimo że często w siebie wątpię), bywają dni, gdy toczę walkę z otaczającym mnie światem. (S1)

Kolejna rozmówczyni, odpowiadając na pytanie *Kim jestem?*, wskazała, co jest dla niej w życiu ważne. Kluczową rolę w jej życiu pełnią bliscy – rodzina i przyjaciele, to ich obecność daje jej poczucie bezpieczeństwa i radość. Zwróciła też uwagę na fakt, że jest osobą wrażliwą i empatyczną, pełną energii, ale też czasami nieśmiałą:

Mam 24 lata i mieszkam wraz z rodzicami na wsi. Jestem jedynaczką i bardzo żałuję, że nie mam rodzeństwa. Bardzo ważna jest w moim życiu rodzina i dom, który kojarzy mi się z azylem, bezpieczną przystanią, gdzie czuję się dobrze i relaksuję. Jestem szczęśliwa, gdy wszyscy moi bliscy są zdrowi, zadowoleni i gdy wszystko, co zaplanuję, się udaje. Rodzina daje mi wsparcie, siłę i motywuje do działania. Wiem, że mogę liczyć na moich bliskich, którzy zawsze służą mi radą i pomocą, wspierają, ale też zwracają uwagę na błędy, które popełniam. Bardzo ważna jest też dla mnie przyjaźń. Mam przyjaciół, z którymi mogę dzielić się moimi sukcesami, ale też porażkami, którzy zawsze są przy mnie, kiedy tego potrzebuję, niezależnie od okoliczności. Najbardziej motywuje mnie docenianie moich wysiłków przez innych i to, gdy przez moje działania mogą pomóc innym i podzielić się z kimś, i widzę radość i zadowolenie tych osób. Jestem osobą pełną energii, ale też czasami nieśmiałą, jednak nie mam problemów w kontaktach z ludźmi i nawiązywaniem nowych znajomości. Bardzo lubię pomagać i jestem wrażliwa na krzywdę ludzką, potrafię i bardzo chcę dzielić się z innymi, i mam w sobie wiele empatii. Interesuje mnie taniec i w przeszłości uczęszczałam na balet i różnego rodzaju zajęcia taneczne, niestety obecnie z powodu braku czasu nie jest to możliwe. (S12)

Następna rozmówczyni, definiując siebie, zwróciła uwagę na swoją otwartość na świat oraz chęć doświadczania życia i gotowość do spełniania marzeń; podróżowania, poznawania innych kultur. Z jej narracji wyłania się osoba bardzo aktywna i gotowa na wyzwania życia:

Uwielbiam spędzać czas z bliskimi na łonie natury. Jestem zawsze otwarta na zawieranie nowych znajomości. Chciałabym zdecydowanie więcej podróżować po świecie i poznawać nowych ludzi z zupełnie innych kultur. Nie wyobrażam sobie żadnego dnia bez aktywności fizycznej. Boję się, że nie starczy mi życia na spełnienie wszystkich moich marzeń. (S5)

Motyw podróży pojawia się także w innej wypowiedzi. Interlokutorka nazywa siebie podróżniczką, w której jest coraz więcej odwagi i świadomości siebie, swoich potrzeb:

Jestem przede wszystkim sobą. Z dnia na dzień co raz bardziej pewną siebie osobą, potrafiącą zawalczyć o swoje prawa. Jestem podróżniczką zarówno fizycznie, jak i mentalnie [...] Już dzisiaj wiem, że aby pomóc innym, muszę zadbać najpierw o siebie. (S11)

Inna studentka do opowieści o sobie wykorzystuje metaforę morza, za pomocą której pokazuje swoją zmienność:

Jestem jak morze. Czasem spokojne, czasem wzburzone. Czasem unoszę się na fali pełna zachwytu i radości, czasem pozwolę, żeby mnie przytłoczyło swoim ogromem, a czasem otacza mnie jego spokój, bo wszystko mam przemyślane. Jest tak głębokie, że wciąż nieodkryte. Z każdym dniem odkrywam o sobie coś nowego. (S8)

Element braku pewności siebie, a z drugiej strony zaangażowania i determinacji w poznawanie i rozwijanie siebie, pojawia się także w kolejnej wypowiedzi:

Jestem nie do końca pewną siebie kobietą, która codziennie dąży do rozwoju i poznawania siebie. Jestem wrażliwą kobietą, uwielbiającą spokój. Jestem dobrą córką, siostrą, przyjaciółką, zawsze pomagającą innym, gdy jej potrzebują. (S2)

Rozmówczynie, odpowiadając na pytanie: *Kim jestem?*, definiują siebie w pierwszej kolejności przez pryzmat roli społecznej, czyli „zdefiniowany i społecznie określony, spójny wewnętrznie zespół przepisów i oczekiwań dotyczących pożądanego zachowania jednostki w konkretnej sytuacji, związany z jej pozycjami społecznymi, a także zbiór podstawowych przywilejów, obowiązków i praw, które są społecznie przypisane do pozycji w grupie” (Olechnicki i Załęcki, 1997, s. 179). Są one córkami, przyjaciółkami, siostrami, podróżniczkami, studentkami, nauczycielkami. Można sądzić, że spojrzenie na siebie poprzez pryzmat roli pozwala im na określenie swojego miejsca i zadań w zmiennej, płynnej rzeczywistości (por. Bauman, 2006); staje się punktem wyjścia do poznawania i definiowania siebie.

Dalej respondentki mówiły o swoich mocnych i słabych stronach, doświadczeniach, umiejętnościach, marzeniach, poszukiwaniu i odkrywaniu swojego potencjału. Według Juwala Noacha Harariego odpowiedź na pytanie *Kim jestem?* w kontekście edukacji jest kluczowe. Zdefiniowanie siebie staje się jedyną stałą w świecie naznaczonym zmianą (Harari, 2018). Rozmówczynie wydają się być świadome siebie i osobistego potencjału dla pracy nauczyciela. Według Elżbiety Gaweł-Luty „nauczyciele dzisiaj stają przed koniecznością wyboru mozaiki swojej drogi, która stanie się sensem ich życia [...]. Poszukiwanie przez nauczyciela własnej, właściwej dla siebie drogi zawsze naznaczone jest także jego oceną, wiedzą, wartościami i normami, wymogami wewnętrznymi, oczekiwaniami społecznymi” (Gaweł-Luty, 2021, s. 34; por. Konarzewski, 1998).

Z wypowiedzi studentek wynika, że są gotowe i otwarte na poszukiwania siebie i swojej drogi, planują ją i tworzą. Jednak w myśleniu o sobie i swojej przyszłości nierzadko towarzyszy im lęk wynikający przede wszystkim z niepewnych i zmiennych czasów, w jakich przyszło im żyć. Wydaje się, że lęk ten staje się dla przyszłych nauczycielek szczególnym wyzwaniem, gdyż nie tylko jest on wpisany w ich osobiste życie, ale również zawodowe (Kretschmann, 2003). Joanna Sokolińska, autorka książki *Nauczyciele. Wielki zawód* wskazuje, że strach jest bardzo silnie zakorzeniony w codzienności nauczycielskiej, wynika zarówno z braku jasnych kryteriów doskonałości zawodowej (kiedy nauczyciel jest dobry?), jak również z braku jednoznacznych rozwiązań systemowych i prawnych (Sokolińska,

2023). Przede wszystkim jednak zawód ten definiowany jest przez takie pojęcia jak misja, powołanie, jest wielokontekstowy, zdeterminowany niepowtarzalnymi relacjami, interakcjami i nie da się go osadzić w jednej ramie (por. Kwiatkowska, 2008; Kwiatkowski, 2008; Szempruch, 2011). Stąd tak ważna dla przyszłych nauczycielek jest znajomość siebie, swoich możliwości – poznanie świata w sobie jako pewnego rodzaju stałej w zmiennym świecie.

Jaka jestem?

Kolejnym pytaniem, wokół którego prowadzone były rozmowy, było pytanie *Jaka jestem?* Odpowiadając na nie, rozmówczynie kontynuowały narracje o sobie, kontynuowały podróż w głąb siebie. Studentki mówiły o sobie, swoich cechach, które uważają za pozytywne, ale również o tych, które uważają za słabsze strony swojej osoby, o ważnych momentach w swoim życiu, czasami o swoich planach i marzeniach. Dużo uwagi w opowieściach poświęciły one takim cechom jak otwartość, kreatywność, troskliwość, ale też pojawił się motyw lęku, stresu, niskiego poczucia wartości i sprawczości.

Jestem otwarta, towarzyska, cierpliwa, troskliwa, kreatywna, rodzinna, empatyczna, kontaktowa. Jestem nadwrażliwa, nie wierzę w siebie, mam problem ze skupieniem uwagi, nie jestem odporna na stres. (S4)

Jestem otwarta, kreatywna, mam podejście do dzieci, jestem empatyczna, odważna, współczująca, troskliwa, wrażliwa. (S5)

Jedna ze studentek zwróciła uwagę na swoją dużą wrażliwość, która w zależności od okoliczności jest u niej cechą pozytywną lub negatywną. Jej przejawem jest w jej przypadku troska o innych:

Troskliwość jest to cecha zarazem pozytywna, jak i negatywna w moim przypadku. Pozytywny aspekt jest wtedy, kiedy martwię się o innych, piszę z nimi, dbam o nich. Natomiast negatywny wtedy, kiedy troska zmienia się w zamartwianie. Przejmuję zmartwienia innych jak swoje, przeżywam i często nie daje mi to spokoju. Za dużo wtedy myślę, przejmuję się różnymi przykrymi sytuacjami, tym, co się dzieje nie tylko u bliskich, ale i na świecie. (S6)

Wszystkie rozmówczynie (w różnych częściach swoich wypowiedzi) definiowały siebie jako osoby kreatywne. Poniżej jedna z wypowiedzi na temat kreatywności:

Jestem osobą kreatywną, lubię podejmować się nowych wyzwań oraz wymyślać różne prace. Tę cechę przejawiam na zajęciach w szkole/przedszkolu, kiedy czegoś nie ma lub zabraknie, żeby wymyślić alternatywę lub stworzyć coś z niczego. Jestem komunikatywna,

łatwo zawieram nowe znajomości. Bardzo lubię to robić i myślę, że w pracy nauczycielskiej jest to ważna cecha. (S7)

Studentka ta określa też siebie jako osobę pozytywną, która zawsze stara się dostrzegać korzystne aspekty każdej sytuacji. Jest w niej dużo wdzięczności za to, co dostała od życia:

Przed wszystkim myślę, że jestem osobą pozytywną. To chyba jedna z moich najważniejszych cech, dlatego, że żyjemy w czasach, kiedy ludzie negatywnie podchodzą do życia czy innych osób. Staram się zawsze widzieć plusek każdej sytuacji i cieszyć się z małych rzeczy. [...] Ostatnio zwróciłam uwagę, ile dobra dostrzegam w swoim życiu i ile wdzięczności jest we mnie, mimo że ciągle dążę do niedoścignionego ideału siebie, swojego życia. Ciągle chcę ulepszać, a może w zupełności wystarczy to, co już mam. (S7)

W wielu wypowiedziach pojawia się też wątek nadmiernej krytyki własnej osoby, niepewności, nieśmiałości, co negatywnie wpływa na codzienne funkcjonowanie respondentek. Poniższe wypowiedzi pokazują też, że poczucie kontroli u ich autorek usytuowane jest na zewnątrz. Osoby takie wierzą, że ich działania kierowane są przez los, szczęście (Zimbardo i in., 2017, s. 161). Jedna ze studentek z zaangażowaniem i dużą dokładnością przedstawiła swoje refleksje na temat osobistych osiągnięć:

Jestem zbyt krytyczna wobec siebie, najmniejsze potknięcie uważam za porażkę, której nie da się naprawić. Czuję ogromny lęk za każdym razem, jak mam coś zrobić, bo uważam, że sobie nie poradzę, odkładam na ostatni moment wszystko, co mogę, a przecież w głębi wiem, że prawdopodobnie sobie poradzę. Każdy sukces przypisuję dziełu przypadku, a przecież to nie przypadek uczył się za mnie na egzamin czy zaliczenie, nie chodził za mnie na wykłady i nie słuchał ich aktywnie za mnie. Ale to nic, zdałam nie dlatego, że umiałam, tylko dlatego, że mi się łatwiejsza grupa wylosowała. Zawsze. Od pierwszego roku studiów, w każdej klasie liceum i jeszcze wcześniej w podstawówce. To nie ja, to przypadek, a ja nic nie potrafię i jestem ogólnie beznadziejna. Niby racjonalnie powinnam wiedzieć, że to nieprawda, ale nie potrafię się do tego przekonać. (S3)

Ostatnio, podczas zajęć grupowych zrozumiałam, że wciąż problemem są dla mnie wypowiedzi wśród osób, z którymi na co dzień nie rozmawiam. Wciąż mam w sobie dużo lęku, gdy znajduję się w grupie, której nie znam. Ale też podczas tych zajęć zrozumiałam, że mogę nad tym pracować. (S5)

W niektórych wypowiedziach pojawia się wątek krytycznego momentu w życiu, który spowodował znaczącą zmianę.

Moim największym osiągnięciem jest moja własna przemiana. Gdy po raz pierwszy przyjechałam do Poznania, ciężko było mi się odnaleźć. Bardzo się bałam przeprowadzki, bałam

się, że sobie nie poradzę. Wszystko było dla mnie nowe – komunikacja miejska, tramwaje, tłok. Pochodzę z małej wsi i to wszystko było dla mnie nowe. Nie potrafiłam załatwiać np. jakichś urzędowych spraw, dokumentów na uczelni. Byłam nieśmiała, niepewna siebie, przestraszona. Teraz jestem kompletnym przeciwieństwem siebie sprzed tych kilku lat. Stałam się pewną siebie kobietą, potrafię się odnaleźć w większości sytuacji. Uczyłam się na błędach, wyciągałam wnioski i dałam radę! Jestem z siebie dumna, a każde niepowodzenie nie traktuję już jak najgorszej porażki, tylko cenną, życiową lekcję. Myślę, że i tak mam jeszcze sporo do poprawy i nad wieloma rzeczami muszę popracować, ale jestem zadowolona z progresu, jaki zrobiłam. (S12)

W swych narracjach studentki zwracają też uwagę na to, co dla nich w życiu jest ważne. Niezmiennie w ich wypowiedziach pojawia się wątek rodziny i bliskich osób, zdrowia, zadowolenia z życia, ale też pasji, miłości do czegoś:

Moja miłość do muzyki z pewnością się nie skończyła. Do tej pory, kiedy tylko mogę, siadam do pianina i uczę się czegoś nowego. Moje umiejętności muzyczne poszerzyły się o kolejny instrument – ukulele, dzięki temu gram i śpiewam jednocześnie. Instrumenty przynoszę też do przedszkola, w którym aktualnie pracuję. (S8)

Ważne dla mnie jest szczęście drugiej osoby, ale również od pewnego momentu moje zadowolenie z życia. Ważną częścią mojego życia jest rodzina, przyjaciele, moje zwierzęta. Nie mam obecnie takich typowych pasji życiowych czy zainteresowań, ale bardzo lubię w takie chłodne wieczory, jakie mamy teraz, usiąść pod kocem z kotem i oglądać sobie serial. (S5)

Bardzo ważna jest dla mnie rodzina oraz zdrowie. Rodzina jest nieocenionym wsparciem. Do rodziny oczywiście zaliczam moich przyjaciół, gdyż są dla mnie niezwykle bliscy, a więzy krwi nie mają znaczenia. Muzyka oraz zdrowie też są ważnymi elementami mojego życia. (S1).

W opowieściach studentek pojawiają się też plany na przyszłość, marzenia, które chciałyby zrealizować. Jak wcześniej wspomniano, czas w którym przeprowadzane były z nimi rozmowy, był ważnym momentem w ich życiu – kończeniem wyższych studiów magisterskich. Dla większości z nich był to też moment rozpoczęcia w pełni dorosłego, samodzielnego życia. Każda z nich swoją przyszłość wiązała z pracą w zawodzie nauczyciela. Z ich wypowiedzi można też wywnioskować, że był to czas, w którym szczególnie intensywnie i skrupulatnie układały plany i snuły wizje na przyszłość, jak również stawiały sobie mniejsze i większe wyzwania:

Chciałabym ukończyć studia, obronić pracę magisterską i rozpocząć pracę w przedszkolu lub szkole. Bardzo chciałabym pracować z dziećmi, wspierać dzieci z różnorodnymi potrzebami edukacyjnymi i pomagać im pokonywać różne bariery oraz rozwijać talenty. Być dobrym nauczycielem, takim, z którym dzieci chętnie spędzają czas, lubią go,

darzą zaufaniem i mogą przyjąć z każdym problemem. Chciałabym wykonywać swoją pracę sumiennie i z zaangażowaniem i być doceniona za moje wysiłki oraz odczuwać satysfakcję z tej pracy. Wiem, że wymaga to samodyscypliny, sumienności i cierpliwości, dlatego mam zamiar nad tym pracować, a zwłaszcza nad samodyscypliną. Muszę tak zaplanować dzień, zajęcia i obowiązki, by wcześniej kłaść się spać i mieć odpowiednią ilość snu. Bardzo ważnym jest też dla mnie, by ograniczyć używanie telefonu, a zamiast tego więcej czytać, rozwijać swoją wiedzę, zainteresowania, gdyż będą one potrzebne przy znalezieniu pracy, a jest to mój priorytet, gdyż między innymi bardzo chciałabym spełnić swoje marzenia o podróżach, zwiedzać świat, poznawać nowych ludzi. Moim marzeniem jest zobaczyć piramidy egipskie, Wielki Kanion w Kolorado i wiele innych miejsc na świecie. (S11)

Ekscytację światem i przyszłością wykorzystam do łapania okazji, które będą na mnie spadać. Okazji do podejmowania prac dla mnie trudnych, które będą wykraczać poza moje kompetencje, będę wykorzystywać te sytuacje, aby uczyć się. Będę pokazywać ludziom moją wdzięczność, aby zarazić ich pięknem świata. (S5)

Nie chcę wejść w rutynę, chcę doświadczać nowych rzeczy, mieć przy sobie prawdziwych przyjaciół, mieć dobrą pracę – taką sprawiającą przyjemność. Moim planem jest ciągły rozwój, czytanie książek, praca nad sobą. Wiem, że pracując nad swoimi słabymi stronami (nieśmiałość, lenistwo, wysoka wrażliwość), będzie łatwiej osiągnąć mi swoje cele. Chcę codziennie pracować nad tym, w czym jestem dobra, i skupić się na tym, co mnie naprawdę interesuje. Stawianie się codziennie lepszą wersją siebie. (S6)

Z wypowiedzi respondentek wyłaniają się kolejne elementy ich portretu. Opowiadając na pytanie *Jaka jestem?*, przede wszystkim zwracają one uwagę na otwartość, pozytywne nastawienie do życia, kreatywność, wrażliwość, społeczną osobowość i znaczenie relacji międzyludzkich w ich codziennym życiu. Otwartość i kreatywność to kluczowe kompetencje współczesnego nauczyciela. Otwartość na siebie, otwartość na drugiego człowieka, na proces i zmianę jest punktem wyjścia do budowania procesu edukacyjnego w pracy nauczycielskiej (Barabasz, 2016). Jak wskazują autorzy raportu *Pozycja społeczno-zawodowa nauczycieli*, cechy osobiste nauczyciela w istotnym stopniu wpływają również na prestiż zawodu. Nauczyciel otwarty, słuchający, rozumiejący, empatyczny jest zdecydowanie bardziej ceniony przez uczniów i rodziców (Smak i Walczak, 2015, s. 4).

Rozmówczynie wskazywały również, że ich świat budują relacje społeczne, rodzina, przyjaciele, inne osoby. Wydaje się, że to właśnie społeczny typ osobowości, jaki prezentują respondentki, jest motywacją do pracy w zawodzie nauczyciela. Z raportu *Między pasją a zawodem* wynika, że aby czerpać satysfakcję z bycia nauczycielem, trzeba lubić kontakt z drugim człowiekiem, a wielu nauczycieli podkreśla, że budowanie relacji z uczniami jest jednym z najważniejszych aspektów ich pracy. Doceniają to, że specyfika zawodu chroni ich przed

nudą i monotonią, ponieważ każdy dzień jest inny, przynosi nowe radości, ale i wyzwania, na które trzeba w sposób twórczy reagować (Buchner i in., 2021, s. 17). Wypowiedzi respondentek – początkujących nauczycielek – wydają się potwierdzać powyższą tezę.

Wokół nauczycielskiej profesji...

Ostatnia część rozmowy dotyczyła refleksji respondentek na temat zawodu nauczyciela, a także wizji siebie w tym zawodzie. Warto w tym miejscu dodać, że studentki podczas studiów miały okazje do namysłu nad profesją nauczycielską. Rozmówczynie wiedzą, że jest to specyficzny zawód, mają świadomość trudności podjętej roli i braku kryteriów doskonałości zawodowej (Konarzewski, 1998) oraz tego, że rola nauczyciela się zmienia (Harari, 2018). Z ich opowieści wyłania się obraz nauczycielek, które pracują z pasją, czerpią z tego przyjemność, wychodzą poza schematy:

Wyjątkowo silne wrażenie wywarło na mnie stwierdzenie: „Praca nauczyciela to praca nad samym sobą przez cały czas”. To zdanie skłoniło mnie do zatrzymania się i głębokiego zastanowienia. Faktycznie, praca w zawodzie nauczyciela wymaga stałego rozwoju osobistego. Mój cel to znalezienie pracy, która nie tylko spełni moje oczekiwania, ale także będzie dla mnie inspirująca. Chcę pracować w miejscu, do którego chodzę z radością, gdzie otrzymuję satysfakcję nie tylko emocjonalną, ale również finansową. Chciałabym, aby praca była dla mnie nie tylko źródłem utrzymania, ale także bodźcem do dalszego rozwoju i osiągnięcia sukcesów. (S1)

Spotkałam tylko sześciu nauczycieli przez wszystkie 16 lat edukacji, którzy z pasją opowiadali o swoim przedmiocie i stosowali różnorodne metody pracy, dzięki temu dużo pamiętam z zajęć. Pomimo tego, że niektórzy z nich byli bardzo wymagający, to cieszyłam się, że na ich zajęciach jestem. Dlatego chcę właśnie być takim nauczycielem, który przekazuje z pasją i zaangażowaniem wiedzę. Ma podejście do swoich podopiecznych, jest otwarty na nowinki technologiczne oraz potrafi wyjść poza ramy standardowego nauczania. (S5)

Wizję siebie jako nauczycielki towarzyszyły mi od najmłodszych lat, gdyż zawsze wiedziałam, co chcę robić, natomiast dokładne sprecyzowanie tego w czasie oraz usystematyzowanie jest zabiegiem trudniejszym. Chciałabym podjąć pracę w przedszkolu. Chciałabym być nauczycielem wychodzącym poza ramy nauczania, tzn. być towarzyszem w rozwoju, a nie tylko wykładcą treści. Chcę skupić się na dzieciach, zwracać uwagę na ich problemy oraz podchodzić indywidualnie do każdego. Chcę być nauczycielem, który nie pracuje, a pasjonuje się, chcę zarażać uśmiechem. (S9)

Zawód nauczyciela to zawód o doniosłym znaczeniu społecznym, a jednocześnie tak niedocenionym. Jednak mimo zaznajomienia się z tą trudną specyfiką zawodu nauczycielskiego staram się myśleć pozytywnie o przyszłości i o moim własnym potencjalnym wkładzie w edukację przyszłych pokoleń. (S2)

Ten zawód jest trudny i stwierdzenie, że jest on dla osób z powołaniem, jest czymś, z czym się w 100% zgadzam. Od samego początku studiów cała rodzina powtarzała mi, że jeśli idę na te studia, to z powołania, i nie do końca rozumiałam dlaczego; sądziłam, że jest to zawód jak każdy inny. Teraz jednak uważam, że z początku tak było – powołanie, jednak teraz myślę, że zawód nauczyciela nie jest tak „kolorowy”, jak go sobie wyobrażałam, ale chcę spróbować. (S10)

Na wewnętrzne motywy wyboru zawodu nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej wskazuje również w swych badaniach Ewa Sosnowska-Bielicz (2020): „Motywacje wewnętrzne, które można również określić jako osobiste, takie jak: powołanie, marzenie z dzieciństwa; upodobanie w pracy z dziećmi, twórczy charakter pracy, to najczęstsze motywy wyboru zawodu wśród badanych nauczycielek” (s. 78). Wypowiedzi respondentek również wskazują, że wybór zawodu nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej wynika przede wszystkim z motywów wewnętrznych. Misja, powołanie to określenia, które od czasów starożytnych definiowały profesję nauczycielską. Wydaje się też, że są one wpisane w obraz siebie biorących udział w badaniu początkujących nauczycielek.

Zakończenie

Dzisiaj, w obliczu nieustających przemian społeczno-kulturowych od nauczyciela oczekuje się wskazywania kierunków przemian świata i wyjaśniania zachodzących w ich kontekście zjawisk, bycia tłumaczem i interpretatorem (Szempruch, 2011, s. 9). Aby sprostać temu zadaniu, konieczna jest świadomość siebie i świadomość społeczna. Wewnętrzny świat nauczyciela, jego wewnętrzne dyspozycje stają się punktem wyjścia do bycia tłumaczem i interpretatorem, nade wszystko jednak stają się kluczowe dla budowania jego kompetencji jako architekta uczniowskiej wiedzy (Dylak, 2013). Aby budować uczniowski świat, konieczne jest poznanie i tworzenie własnego świata.

Analiza treści wywiadów ze studentkami pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej (początkującymi nauczycielkami) pozwala na stworzenie niepowtarzalnego obrazu ich wewnętrznych światów. Obraz ten składa się z ich osobistych dyspozycji i niepowtarzalnych doświadczeń, które trudno mierzyć i kategoryzować, ale ma też cechy wspólne. Jest to obraz bardzo refleksyjny i szczerzy. Przedstawione rozmówczynie są nade wszystko *sobą*, ale też definiują siebie poprzez rolę córki, siostry, przyjaciółki, dziewczyny i nauczycielki. Są one otwarte, troskliwe, rodzinne, wrażliwe, kreatywne i optymistyczne, czasami też lęklive, ale równocześnie są gotowe na zmiany i wiedzą, że ostatecznie dadzą sobie radę.

Mają swoje pasje albo planują je odnaleźć lub do nich powrócić. Są świadome, że zawód nauczyciela jest osadzony w kontekście nieprzewidywalnych zmian, jest trudny i niespójny (Konarzewski, 1998), ale mimo to są gotowe go podjąć. Nade wszystko jednak mają wizję siebie w zawodzie, wiedzą, jakimi chcą być nauczycielkami, a jakimi absolutnie nie.

Rozmowy odbywały się w swobodnej atmosferze, były momentem namysłu nad sobą kiedyś, dzisiaj i w przyszłości. Równocześnie pozwoliły ich uczestniczkom na stworzenie osobistych narracji – portretów siebie. Dla wszystkich stały się cennym doświadczeniem.

Ta rozmowa pokazała mi, że być może czasem jestem dla siebie zbyt surowa, że zbyt dużo od siebie wymagam. Muszę zaakceptować swoje wady, ale też nad nimi pracować. Nie muszę dążyć do ideału, porażki to normalna rzecz. [...] mogłam pomyśleć nad pewnymi rzeczami, uświadomić sobie, zatrzymać się i przeanalizować pewne kwestie. Uświadomiłam sobie, że mamy wpływ na wiele rzeczy, tylko trzeba wstać z kanapy, ruszyć do działania i znaleźć w sobie motywację, która czasem gdzieś ucieka. Ale jeśli już ucieknie, to też nic takiego, nie zawsze musimy być pełni sił i zmotywowani do działania. Musimy pozwolić sobie na odetchnięcie, jednak należy pamiętać, żeby nie trwało to zbyt długo. Musimy być dla siebie bardziej wyrozumiali, dostrzegać swoje zalety, o których naprawdę łatwo zapomnieć, i po prostu kochać siebie. (S5)

Bibliografia

- Babbie, E. (2004). *Badania społeczne w praktyce* (W. Betkiewicz, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barabasz, G. (2016). *Nauczanie i uczenie się w sieci. Kompetencje nauczyciela w kształceniu internetowym*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bauman, Z. (2006). *Płynna nowoczesność* (T. Kunz, tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Buchner, A., Fereniec-Błońska, K., Wierzbicka, M. (2021). *Między pasją a zawodem. Raport o statusie nauczycielek i nauczycieli w Polsce 2021*. Fundacja Orange.
- Dawid, J.W. (1959). O duszy nauczycielstwa. W: W. Okoń (red.), *Osobowość nauczyciela* (s. 33–57). Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (2000). *Metody badań jakościowych* (t. 1, K. Podemski, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dróżka, W., Madalińska-Michalak, J.M. (2016). Droga do zawodu nauczyciela i motyw jej wyboru – w świetle autobiograficznych wypowiedzi studentów studiów pedagogicznych. *Forum Oświatowe*, 28(1(55)), 161–179.
- Dylak, S. (2013). *Architektura wiedzy w szkole*. Wydawnictwo Difin.
- Gawel-Luty, E. (2021). Nauczyciel wobec współczesnej rzeczywistości społecznej. W: A. Karpińska, M. Zińczuk, K. Kowalczyk (red.), *Nauczyciel we współczesnej rzeczywistości edukacyjnej* (s. 23–37). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Gawlik, I. (2021). Oczekiwania nauczycieli i rodziców wobec nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej. *Parezja*, 16(2), 69–78.

- Gibbs, G. (2011). *Analiza danych jakościowych* (M. Brzozowska-Brywczyńska, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Harari, Y.N. (2018). *21 lekcji na XXI wiek* (M. Romanek, tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Jurewicz, M. (2015). Nauczyciel wczesnej edukacji w perspektywie uczniów – komunikat z badań. W: J.M. Łukasik, B. Stańkowski (red.), *Wyzwania szkolnej codzienności* (s. 45–66). Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Konarzewski, K. (red.). (1998). *Sztuka nauczania. Podręcznik dla studentów kierunków nauczycielskich* (t. 2: Szkoła). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konopnicka, I. (2014). Portret nauczyciela wczesnej edukacji kredką malowany. W: M. Magda-Adamowicz, I. Kopaczyńskiej (red.), *Pedagogika wczesnoszkolna wobec zmieniających się kontekstów społecznych* (t. 1, s. 215–277). Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kretschmann, R. (2003). *Stres w zawodzie nauczyciela* (J. Mink, tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kreutz, M. (1959). Osobowość nauczyciela-wychowawcy. W: W. Okoń (red.), *Osobowość nauczyciela* (s. 113–169). Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kvale, S. (2004). *InterViews. Wprowadzenie do jakościowego wywiadu badawczego* (S. Zabielski, tłum.). Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Kwiatkowska, H. (2008). *Pedeutologia*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Kwiatkowski, S.M. (2008). Oczekiwania społeczne wobec nauczycieli – w kierunku szlachetnej utopii. W: B. Muchacka, M. Szymański (red.), *Nauczyciel w świecie współczesnym* (s. 27–30). Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Maison, D. (2010). *Jakościowe metody badań marketingowych. Jak zrozumieć konsumenta*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mazurkiewicz, G. (red.). (2014). *Edukacja jako odpowiedź. Odpowiedzialni nauczyciele w zmieniającym się świecie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Murawska, B. (2014). *Edukacja wczesnoszkolna* (t. 3). Instytut Badań Edukacyjnych.
- Olechnicki, K., Załęcki, P. (1997). *Słownik socjologiczny*. Wydawnictwo Graffiti BC.
- Pilch, T., Bauman, T. (2001). *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Raport Banku Światowego. (2018). <https://www.worldbank.org/en/publication/wdrd2018>
- Smak, M., Walczak, D. (2015). *Pozycja społeczno-zawodowa nauczycieli*. Instytut Badań Edukacyjnych.
- Sokolińska, J. (2023). *Nauczyciele. Wielki zawód*. Wydawnictwo RM.
- Sosnowska-Bielicz, E. (2019). Wzorzec osobowy nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej – perspektywa nauczyciela. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 38(3), 173–187.
- Sosnowska-Bielicz, E. (2020). „Marzyłam, aby zostać nauczycielką”. O motywach wyboru zawodu nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej – doniesienie z badań. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 39(4), 75–88.
- Szempruch, J. (2011). *Nauczyciel w warunkach zmiany społecznej i edukacyjnej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szman, S. (1959). Talent pedagogiczny. W: W. Okoń (red.), *Osobowość nauczyciela* (s. 73–113). Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Urbaniak-Zajęc, D. (2023). Normatywna i rekonstrukcyjna perspektywa ujmowania metodologii badań w pedagogice. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 23(1), 27–39.

- Według danych MEN aż 84,2 proc. nauczycieli w Polsce stanowią kobiety. (2024, 8 marca). <https://samorząd.pap.pl/kategoria/edukacja/wedlug-danych-men-az-842-proc-nauczycieli-w-polsce-stanowia-kobiety>
- Yin, R.K. (2015). *Studium przypadku w badaniach naukowych* (J. Gilewicz, tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zajadacz, A. (2014). Pokolenia X, Y, Z a fenomen turystyki. W: J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Międzypokoleniowe aspekty turystyki* (s. 55–68). Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Zimbardo, P.G., Johnson, R.L., McCann, V. (2017). *Psychologia. Kluczowe koncepcje* (t. 5, A. Gruszka, D. Karwowska, A. Wojciechowski, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.